

Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

Τόμ. 9, Αρ. 1 (2016)

Τεύχος 9-10

παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο διεθνής περιοδική έκδοση παιδαγωγικών προβληματισμών

Θεματικός τόμος: Ζητήματα του σύγχρονου παιδαγωγικού
λόγου: Προβληματισμοί,
θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές πρακτικές
Επιμέλεια Τεύχους: Μαρία Δάρρα & Αλιβίζος Σοφός

Τεύχος, 9-10 2018

Γνωστικές πτυχές της προφορικής παιδικής ποίησης στο πλαίσιο της νεοελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας

Δημήτρης Κόκκινος

doi: [10.12681/revmata.31166](https://doi.org/10.12681/revmata.31166)

Copyright © 2022, Δημήτρης Κόκκινος

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κόκκινος Δ. (2022). Γνωστικές πτυχές της προφορικής παιδικής ποίησης στο πλαίσιο της νεοελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 9(1), 102–111. <https://doi.org/10.12681/revmata.31166>

Γνωστικές πτυχές της προφορικής παιδικής ποίησης στο πλαίσιο της νεοελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας

Δημήτρης Ε. Κόκκινος¹
dkokkinos@yahoo.com

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζουμε τον γνωστικό χαρακτήρα της προφορικής ποίησης των παιδιών στα πλαίσια της νεοελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας. Η προφορική ποίηση αξιοποιώντας μια σειρά από μνημοτεχνικούς μηχανισμούς λειτουργούσε για πολλούς αιώνες ως φορέας γνώσεων, ιδεών και πρακτικών/τεχνικών. Για τον λόγο αυτό αξιοποιήθηκε στις προφορικές παραδοσιακές κοινωνίες ως ένα άτυπο παιδαγωγικό μέσο. Μέσω αυτής το παιδί γίνεται μέτοχος σε μια πολυσύνθετη μαθητεία που καλύπτει παράλληλα την γλωσσική, την αισθητική και την γνωστική καλλιέργεια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παιδική ποίηση της νεοελληνικής προφορικής παράδοσης. Σημαντική διάσταση καταλαμβάνει ο γνωστικός χαρακτήρας ο οποίος βοηθά το παιδί να συγκρατήσει τις απαραίτητες γνώσεις για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις ανάγκες της ζωής. Μερικά από τα πιο βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του γνωστικού χαρακτήρα της παραδοσιακής παιδικής ποίησης είναι ότι βασίζεται σε ένα αισθησιοκρατικό, φυσιοκρατικό και παράλληλα σε ένα εμπειρικό και βιωματικό πνεύμα. Πίσω από το γνωστικό αυτό χαρακτήρα μπορεί να αναγνωρίσει κανείς στοιχεία μιας γενικότερης παραδοσιακής παιδαγωγικής με παγκόσμιες και διαχρονικές προεκτάσεις.

Abstract

L'article présente l'étude du caractère cognitif de la poésie orale des enfants dans le cadre de la société néohellénique traditionnelle. Pendant des siècles la poésie orale disposait de toute une série de méthodes mnémotechniques et fonctionnait comme porteuse d'idées, de pratiques et de connaissances. Pour cette raison elle a servi comme moyen pédagogique officieux par diverses sociétés traditionnelles. A travers elle l'enfant participe à un apprentissage multiple qui touche parallèlement au domaine cognitif ainsi qu'à celui de l'esthétique et de la langue. On retrouve de tels exemples dans le cas des poésies orales des enfants de la société néohellénique traditionnelle. Le caractère cognitif de cette poésie aide l'enfant à confronter les difficultés de la vie quotidienne dans le cadre de la société traditionnelle agricole. Les caractéristiques les plus essentielles de cet apprentissage, sont fondées sur un esprit empirique, physiocratique et expérientiel qui fait partie d'une pédagogie traditionnelle universelle et diachronique à la fois.

Λέξεις Κλειδιά: Παιδική ποίηση, γνωστικός χαρακτήρας, παραδοσιακή παιδαγωγική, προφορικότητα, αισθησιοκρατία, φυσιοκρατία, εμπειρισμός, βιωματική μάθηση, ανθρωποκεντρισμός.

1.Εισαγωγή

Η σύνδεση της ποίησης με την καλλιέργεια της γνώσης είναι μια πολιτισμική πρακτική που εμφανίζεται από τις απαρχές της ανθρωπότητας. Η ποιητική τέχνη αξιοποιεί διάφορους μνημοτεχνικούς μηχανισμούς της γλώσσας όπως: το ρυθμό, τη ρίμα, τους λογότυπους, την εικονοποιία, την επανάληψη, γεγονός που την καθιστά ένα άριστο παιδαγωγικό μέσο, ένα γοητευτικό και αξιόπιστο τρόπο, για τη μετάδοση και την απομνημόνευση γνώσεων. Στην ιστορία του ανθρωπίνου πολιτισμού η έννοια της παιδείας, της λογοτεχνίας καθώς και εκείνη

¹ Δάσκαλος. Δρ. Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Strasbourg II

της ποιητικής τέχνης συνδέονται πλέον σε μεγάλο βαθμό με το γραπτό λόγο. Για αιώνες η φιλολογία αγνοούσε επιδεικτικά τη λεγόμενη προφορική ποίηση. Τα γραπτά κείμενα κυριαρχούσαν ως βασικό αντικείμενο διδασκαλίας τόσο της ίδιας της γλώσσας όσο και των ιδεών και των γνώσεων των οποίων είναι οργανικός φορέας. Η ποιητική τέχνη ωστόσο έχει τις ανθρωπολογικές ρίζες της σε μια παράλληλη διάσταση, λιγότερο αναγνωρισμένη από τη γραπτή, εκείνη της προφορικότητας (Σεφέρης, 1991, σ. 27, Thomas, 1996, σσ. 37-39). Η ποίηση λειτουργούσε ως αγωγός μετάδοσης γνώσης πολύ πριν από την εμφάνιση του γραπτού λόγου. Αλλά και μετά την ανακάλυψη και την εξάπλωση της γραφής δεν σταμάτησε να υπάρχει ούτε να λειτουργεί ως άτυπος παιδαγωγικός φορέας, ιδίως στα πλαίσια των παραδοσιακών κοινωνιών που διατηρούσαν έντονο το στοιχείο της προφορικότητας (Goody, 1994, p.119). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παιδική ποίηση της νεοελληνικής προφορικής παράδοσης. Το γεγονός ότι οι αποδέκτες (και ενίοτε οι δημιουργοί) της ήταν παιδιά, την καθιστά ένα εξαιρετικά πρόσφορο πεδίο για την ανάδειξη των γνωστικού χαρακτήρα του εν λόγω αντικείμενου. Η μελέτη της προφορικής παιδικής ποίησης ανάμεσα σε άλλα ευρήματα αναδεικνύει μιαν αξιοπρόσεκτη γνωστική προσέγγιση του κόσμου που βασίζεται σε ένα αισθησιοκρατικό, φυσιοκρατικό και παράλληλα σε ένα εμπειρικό και βιωματικό πνεύμα.

2.Ορίζοντας την προφορική παιδική ποίηση

Το φαινόμενο της παραδοσιακής παιδικής ποίησης πηγάζει άμεσα από το λαϊκό πολιτισμό. Ο Σ. Κυριακίδης (1922, σσ.38-58) είναι ο πρώτος ερευνητής που εισάγει την ορολογία στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία. Παιδική ποίηση, όπως προσδιορίζει και ο Κυριακίδης στην εισαγωγή του (ο.π., σ.38), είναι τόσο η ποίηση που απαγγέλλεται όσο και η ποίηση που ακούγεται από τα παιδιά στα πλαίσια του παραδοσιακού πολιτισμού (Α. Κυριακίδου-Νέστορος, 1989, σ.64). Και επειδή η μια συνθήκη δεν αναιρεί την άλλη, αλλά στο πλαίσιο της προφορικότητας μιας παραδοσιακής κοινωνίας μάλλον τη συμπληρώνει, υιοθετούμε εδώ ως παιδική ποίηση εκείνο το σύνολο των ποιημάτων που εκφέρονται και από τα παιδιά (ανεξαρτήτως προελεύσεως και δημιουργού). Και αυτό, γιατί προκρίνουμε ως βασικό κριτήριο την ενεργό συμμετοχή, την υιοθέτηση και την αναμόρφωση του ποιητικού λόγου από την παιδική φωνή. Οι βασικότερες υποκατηγορίες που συναντάμε είναι: 1) τα λαχνίσματα ή κορωνίσματα ή βγαλίσματα 2) οι παιδιές ή παιχνιδοτραγουδα, 3) οι γλωσσοδέτες ή λογοπαίγνια, 4) τα ανίγματα και οι σπαζοκεφαλίες, 5) τα σκωπτικά ή περιγελαστικά ή παρωδίες, 6) οι επωδές ή ξόρκια, 7) τα αριθμολογικά και τα αλφαβητάρια, 8) τα κλιμακωτά ή παραμυθοπλοκές, 9) οι προσευχές, 10) τα εθμικά ή εορταστικά ή κάλαντα ή άσματα του αγυρμού, 9) τα φυσιογνωστικά, 10) οι παροιμίες (Kokkinos, 2002, pp. 33-51).

Ο Κυριακίδης, ήδη από το 1922, τονίζει το διαχρονικό και πανανθρώπινο χαρακτήρα που τα διακρίνει και προτείνει την ερευνητική ενασχόληση με το εν λόγω υλικό. Χρόνια μετά, σημαντικοί μελετητές όπως ο Γ. Μέγας (1939, σσ.139-140), ο Μ. Μερακλής (1993, σσ.239-246), ο Ε. Καψωμένος (1996, σ.29) και ο Σ. Σκαρτσής (1990, σσ.45-49, 1994, σσ.385-397) συμπεριλαμβάνουν στις μελέτες τους τα παιδικά ποιήματα ως υποκατηγορία του δημοτικού τραγουδιού. Ωστόσο, χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια για να προχωρήσουμε στην ανάδειξη, στην ανθολόγηση και στις προτάσεις παιδαγωγικής αξιοποίησης των προφορικών παιδικών ποιημάτων. Την προσπάθεια αυτή ανέλαβαν, εδώ και δυο δεκαετίες περίπου, τόσο οι θεωρητικοί του χώρου της παιδικής λογοτεχνίας (Αναγνωστόπουλος, 1999, Γκενάκου, 2003), όσο και οι ίδιοι οι λογοτέχνες (Κλιάφα & Βαλάση, 2000) και οι εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

3.Βασικά χαρακτηριστικά του γνωστικού χαρακτήρα της παραδοσιακής παιδικής ποίησης

Αισθησιοκρατικός – Φυσιοκρατικός χαρακτήρας

Αν ανατρέξουμε στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ποίηση θα συναντήσουμε αρκετές αναλογίες με τον αισθησιοκρατικό χαρακτήρα που διέπει τη δημοτική ποίηση γενικότερα (Κυριακίδης, 1990, σσ.129-160) και τα παιδικά ποιήματα ειδικότερα. Η ρήση του Ηράκλειτου (1999, σ.98): «ὄσων ὄψις ἀκοή μάθησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμέω» εκφράζει την τάση που κυριαρχεί στην περίπτωση των παιδικών παραδοσιακών ποιημάτων όπου δεν θα ήταν υπερβολή να μιλούσε κανείς για μια εκφραστική απολυταρχία των αισθήσεων. Κι αν γενικότερα στη γραπτή ποίηση η εικόνα θεωρείται οργανική λειτουργία (Wellek & Warren, σσ. 236-238), στην παιδική παραδοσιακή ποίηση ο ήχος παίζει μάλλον ακόμα σημαντικότερο ρόλο (Μερακλής, 1993, Σκαρτσής, ο.π.). Αυτό το συμπέρασμα βασίζεται σε μια σειρά από παρατηρήσεις οι οποίες καταλήγουν σε μια κοινή συνισταμένη. Τα παιδιά, ιδίως στη νεότερη παιδική ηλικία, προσδίδουν πολύ ουσιαστικότερο ρόλο στο σημαίνον των γλωσσικών σημείων από ό,τι στο σημαϊνόμενο. Η πληθώρα των παράλογων (Nonsense) προφορικών παιδικών ποιημάτων ανά τον κόσμο, εκείνων που βρίθουν από νεολογισμούς άσημους (Jean, 1989, pp.154-155), καθώς και των παντελώς ακατανόητων (ως να προήλθαν από ασκήσεις ποιητών της σχολής του λετρισμού) αποδεικνύει την καταφανή προτίμηση των παιδιών για το παιχνίδι των ήχων σε σχέση με το παιχνίδι των σημασιών.

Στην αποτύπωση καθώς και στην φανταστική ανάπλαση της καθημερινής εμπειρίας του φυσικού κόσμου δεν συνδράμουν μονάχα οι δύο ισχυρές αισθήσεις που καλλιεργεί συνήθως ο ποιητικός λόγος, η όραση και η ακοή, αλλά το σύνολο των αισθήσεων του ανθρώπου με τρόπο αλληλοσυμπληρωματικό. Η προφορική παιδική ποίηση λειτουργεί ως μια ακριβής καταγραφή της παιδικής μαθητείας στο φυσικό κόσμο μέσω των αισθήσεων (Orbis sensualium όπως αναφέρεται στο κλασικό παιδαγωγικό σύγγραμμα του J. A. Comenius). Με την έννοια αυτή συχνά περιγράφει και καταγράφει, εικόνες, μορφές, χρώματα, ήχους, γεύσεις, μυρωδιές, κινήσεις. Ένα εύγλωττο παράδειγμα μας προσφέρουν τα ηχομιμητικά ποιήματα στα οποία το παιδί μιμείται ήχους του φυσικού του περιβάλλοντος, κυρίως ζώων και πουλιών. Τα ποιήματα αυτά, πέρα από τη διάθεση επικοινωνίας του παιδιού με τις μορφές ζωής που το περιβάλλουν, φανερώνουν και μια κωδικοποιημένη, μέσω των αισθήσεων, γνώση κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των ζωικών ειδών. Συχνά μάλιστα, δίνουν την ευκαιρία για κριτική και σχολιασμό ανθρώπινων συμπεριφορών, καταστάσεων και ιδεών (Bru, 1994, pp.86-97). Ενδεικτική του αισθησιοκρατικού πνεύματος της παιδικής ποίησης είναι η γενικευμένη απουσία αφηρημένων εννοιών. Αντίθετα, μια λεξικογραφική ανάλυση θα διαπίστωνε την αποθέωση του συγκεκριμένου, του αισθητού, του απτού. Τα παιδιά αντιλαμβάνονται ευκολότερα τις λέξεις ως πράγματα, ως σώματα, ως υποστάσεις ενώ δυσκολεύονται όσο οι έννοιες γίνονται πιο αφηρημένες, πιο διανοητικές, πιο απομακρυσμένες από την υλική πραγματικότητα. Αυτή η τελευταία παρατήρηση θα μπορούσε να συσχετιστεί και με την θεωρία του Piaget για τα στάδια της νοητικής ανάπτυξης του παιδιού.

Ο αισθησιοκρατικός χαρακτήρας της παιδικής ποίησης φτάνει στο αποκορύφωμα του με τη χειροτεχνία στην οποία η γνώση λειτουργεί ως μνήμη του σώματος. Στον παραδοσιακό πολιτισμό είναι σύνηθες φαινόμενο να συνοδεύεται η χειροτεχνία από τη ρυθμική απαγγελία. Ο ρυθμός του ποιητικού λόγου γίνεται ρυθμός του σώματος και ειδικότερα των χεριών. Το πιο ενδιαφέρον είναι πως τα προφερόμενα λόγια συχνά περιγράφουν, καταγράφουν την εκτελούμενη διαδικασία και με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η εκμάθηση, η εμπέδωση και συνεπώς η απομνημόνευση της επιτελούμενης τεχνικής. Αλλά ακόμα και για τα άτομα τα πιο πεπειραμένα, το συγκεκριμένο είδος ποίησης λειτουργεί ως μια διαρκής επαλήθευση-επιβεβαίωση της γνώσης, ως ρυθμιστικό στοιχείο του χρόνου της δουλειάς τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκουμε σε ποίημα το οποίο συνόδευε την κίνηση των χεριών

κατά τη χρήση της κλωστικής μηχανής και συστηματοποιούσε τη διαδικασία της επεξεργασίας της κλωστής, όπως αυτή περιγράφεται στα διάφορα στάδια της (Κυριακίδης, 1990, σ.21).

Την αισθησιοκρατική προσέγγιση της γνώσης έρχεται να ενισχύσει και η μελέτη των αινιγμάτων της νεοελληνικής παράδοσης. Πολλά από αυτά τα αινίγματα, σύμφωνα με διάφορους μελετητές, έχουν γίνει κτήμα των παιδιών (Κυριακίδης, ο.π., Αλεξιάδης, 1999, σσ.43-56). Κι αυτό ερμηνεύεται εύκολα, καθώς τα αινίγματα αποτελούν έναν από τους πιο διαδεδομένους τρόπους της παραδοσιακής παιδαγωγικής. Για τον ίδιο λόγο τα συναντάμε σε τόσο μεγάλη συχνότητα να εμπλουτίζουν εδώ και αιώνες την προφορική παράδοση τόσων λαών. Η παρατήρηση αυτή αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον, αν σκεφτεί κανείς πως, σύμφωνα με διάφορες θεωρίες, η καταγωγή των αινιγμάτων δεν είναι λαϊκή αλλά αριστοκρατική. Γέννημα της αριστοκρατίας της γνώσης, των θρησκευτικών ιερατειών, το αίνιγμα έχει πιθανότατα στο ξεκίνημα του χαρακτήρα ιερό (Χουιζίγκα, 1989, σσ.162-169). Η Α. Λυδάκη (2003 σ.203) επισημαίνει: «ότι τα αινίγματα ήταν κάποτε θεολογικά και κοσμοθεωρητικά κείμενα που έκρυβαν σοφές έννοιες, προορισμένες για τους λίγους. Την περιγραφή του Θεού οι πρώτου σοφοί την έκαναν με μύθους και αινίγματα... ώστε να μην πλησιάζεται το θείο με οικειότητα. Έπειτα, χρησιμοποίησαν τα αινίγματα για τη γνωστική προσέγγιση του γύρω κόσμου, κι από αυτό έφτασαν στη μαγική χρήση τους». Με το πέρασμα του χρόνου παρατηρείται πως το αίνιγμα κράτησε το στοιχείο του παιγνιώδους και ερευνητικού του χαρακτήρα, εκείνον της διανοητικής άσκησης και απομακρύνθηκε σε μεγάλο βαθμό από το θεολογικό του περιεχόμενο. Βασικό θεμέλιο για το νέο του ρόλο αποτελεί η μαγική αντίληψη της γλώσσας, πως δηλαδή όταν κάποιος είναι σε θέση να (από)καλέσει ένα αντικείμενο τότε συμμετέχει στη δύναμη του, κατέχει κάτι από την ουσία του (Χριστίδης, 2002, σσ.103-115). Προς την ίδια κατεύθυνση συμπλέει και η αντίληψη πως, όταν είναι σε θέση κάποιος να κατέχει μερικά έστω από τα συστατικά στοιχεία που σχηματίζουν ένα πράγμα, τότε μπορεί να ασκήσει κάποια δύναμη στην ολότητα του πράγματος (Mauss & Hubert, 1993, σσ.56-67). Αυτές οι αρχέγονες μαγικές αντιλήψεις και όλο το μεταφυσικό βάρος που κληρονόμησαν τα αινίγματα μέσα στους αιώνες της ιστορίας του ανθρώπινου λόγου εξηγούν πιθανότατα μια έντονη συμβολική και αφαιρετική λειτουργία που τα διακρίνει ακόμα και σήμερα. Βασικό ρόλο για την επίλυση των λαϊκών αινιγμάτων παίζουν οι αισθήσεις –ιδιαίτερα η δημιουργία, ανάκληση και η σύγκριση εικόνων- καθώς στα περισσότερα από αυτά τόσο οι ζητούμενες έννοιες όσο και τα δοθέντα στοιχεία ερανίζονται από την καθημερινή ζωή στον αγροτικό πολιτισμό (Χατζητάκη-Καψωμένου, 2001, σσ.53-56).

Το γεγονός ότι συναντάμε πολλά ποιήματα που αναφέρονται αποκλειστικά στη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο παιδί και στα στοιχεία της φύσης οδηγεί στη σύνθεση μιας ξεχωριστής θεματικής κατηγορίας στο σύνολο των παιδικών ποιημάτων (Κυριακίδης, 1922, σσ.48-49), τα φυσιογνωστικά. Παρόλα αυτά, η θεματολογία της φύσης διαπερνά όλες τις κατηγορίες της παιδικής ποίησης. Γενικά, η έντονη παρουσία των στοιχείων του φυσικού κόσμου μέσα στην παραδοσιακή ποίηση των Ελλήνων ερμηνεύεται χωρίς δυσκολία, αν αναλογιστεί κανείς την άμεση σχέση που συνδέει τις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες εν γένει με το φυσικό περιβάλλον και τις μεταβολές του. Για τον άνθρωπο που μεγαλώνει σε μια παραδοσιακή κοινωνία η φύση είναι το κατεξοχήν γνωστικό αντικείμενο. Αντιπροσωπεύει ένα κόσμο άλλοτε εχθρικό και ανελέητο που προξενεί σεβασμό και δέος και άλλοτε ένα κόσμο γοητευτικό και αξιοθαύμαστο. Και οι δυο όψεις προκαλούν μια ιδιότυπη σχέση λατρείας και συνάμα ανταγωνισμού η οποία φανερώνεται σε όλη της την έκταση στα παιδικά ποιήματα. Συναντάμε δηλαδή περιπτώσεις όπως διάφορες ανιμιστικές τελετουργίες που συνοδεύονται από τον ποιητικό λόγο (άσματα του αγυρμού) καθώς είναι η Περπερούνα, τα Σουρβίσματα, τα Χελιδονίσματα, ο Λειδινός οι οποίες παρουσιάζουν μια λατρευτική στάση απέναντι στα φυσικά στοιχεία ενώ σε κάποια φυσιογνωστικά ποιήματα βλέπουμε το παιδί νιώθοντας πιο ισχυρό σε σχέση με κάποια ζώα να τα χλευάζει μέσω σαδιστικών

στιχουργημάτων και πολλές φορές να φτάνει στην εξόντωση τους (Aubert, 1987, p.142). Δεν είναι τυχαίο ότι ένα μεγάλο μέρος από τα σκωπτικά ποιήματα των παιδιών έχουν ως στόχο τους διάφορα στοιχεία της φύσης, συνήθως ζώα πιο αδύναμα από τον άνθρωπο. Την ίδια στιγμή που το παιδί, για παράδειγμα, χλευάζει το βάτραχο ή την αγελάδα (Βρόντης, 1956, σ. 235), μέσα από άλλα ποιήματα μαθαίνει με συγκεκριμένες αναφορές την επικινδυνότητα των φιδιών της περιοχής του (Σακελλαρόπουλος, 1974, σ.37).

Η αντιφατική αυτή στάση του παιδιού αντικατοπτρίζει τη γενικότερη στάση του ανθρώπου που ζει σε μια παραδοσιακή κοινωνία, η οποία βασίζεται στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση της φύσης. Μέσα από την παιδική ποίηση αναδύεται μια ταξινόμηση των φυσικών στοιχείων με βάση την ωφέλεια ή την βλαπτικότητα που επιφέρουν στον άνθρωπο. Το καλό και το κακό είναι έννοιες σχετικές που προκύπτουν από τη χρησιμότητα (ρεαλιστική ή φανταστική) που έχουν τα φυσικά στοιχεία στην ανθρώπινη ζωή. Η χρήση των ζώων ως υποκειμένων της ανθρώπινης μυθοπλασίας, ιδιαίτερα όταν εκείνη απευθύνεται σε παιδιά, είναι ένας κοινός τόπος για την παιδική λογοτεχνία γενικότερα· αρκεί να αναλογιστεί κανείς τον ανθρωπομορφισμό των ζώων στους μύθους του Αισώπου. Η υιοθέτηση του προσωπείου του ζώου προβάλλει, χωρίς να προσβάλλει και να πληγώνει, αρετές και ελαττώματα με τα οποία εύκολα ταυτίζονται τα παιδιά.

Ο θαυμασμός απέναντι στα φυσικά στοιχεία εκδηλώνεται συνήθως μέσα ποιήματα που έχουν λατρευτικό χαρακτήρα όπως κάποιες επωδές και προσευχές, τα αριθμολογικά και τα άσματα του αγυρμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μας προσφέρουν οι επωδές, που συνιστούν μια μορφή συμπαθητικής μαγείας (Mauss & Hubert, ο.π., σσ.104-120) με παγκόσμια συχνότητα, στις οποίες το παιδί απευθύνεται σε φυσικά στοιχεία όπως η σελήνη, το ουράνιο τόξο, ο ήλιος και ζητά να του χαρίσουν κάποιες από τις ζωογόνες τους ιδιότητες. Την ίδια στάση παρατηρούμε σε διάφορα άσματα του αγυρμού και ιδίως στα Χελιδονίσματα όπου συναντάμε αποσπασματικά αίνους της αναζωογονητικής δύναμης της φύσης καθώς και σε προσευχές στις οποίες παράλληλα με την εξύμνηση του θεού βρίσκουμε και έναν ύμνο προς τα αγαθά του φυσικού κόσμου. Ένα επιπλέον ενδιαφέρον παράδειγμα παρουσιάζει η κατηγορία των αριθμολογικών και των αλφαβηταρίων τα οποία έχουν πιθανότατα λόγια θρησκευτική καταγωγή και χρησιμοποιούνταν για αιώνες ως μέσο κατήχησης τόσο από την ορθόδοξη όσο και από την καθολική εκκλησία (Van Genner, 1943, pp.163-165). Με το πέρασμα του χρόνου και με τις μεταβολές που επέφερε η προφορικότητα, συναντάμε στα ελληνικά αριθμολογικά ποιήματα ένα συνδυασμό θρησκευτικών δογμάτων μαζί με την απαρίθμηση στοιχείων του αγροτικού πολιτισμού (Καραπατάκης, 1979, σσ.252-253).

Μια κατηγορία που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, για την εικόνα που καλλιεργεί σχετικά με τον νόμο της ισχύος στη φύση, είναι τα λεγόμενα κλιμακωτά άσματα, τα οποία συνιστούν μια πρώτης τάξης άσκηση απομνημόνευσης και εκφοράς του λόγου. Δεν είναι τυχαίο ότι τα συναντάμε με μεγάλη συχνότητα σε προφορικές παραδόσεις πολλών λαών της γης και ότι τις πιο πολλές φορές απευθύνονται σε παιδιά (David & Delrieu, 1984, p.9). Πέρα όμως από τις όποιες μνημοτεχνικές αρετές τους, τα ποιήματα αυτά θέτουν ένα ζήτημα παιδαγωγικής ηθικής. Μέσα σε αυτά βλέπουμε συνήθως να εκτυλίσσεται μια αλυσίδα από ζώα, φυτά, φυσικά στοιχεία τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις κυριαρχίας και αλληλοεξόντωσης. Μελετητές του λαϊκού πολιτισμού εκπλήσσονται (Karagiannis-Moser, 1997, p.126) από αυτήν την εικόνα που δίνεται στα παιδιά, δηλαδή ενός κόσμου τρομερού όπου διάφορες μορφές ζωής, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου, αλληλοσπαράσσονται ή χάνονται από τα φυσικά στοιχεία σε μια αλυσίδα βίας και καταστροφής. Η εικόνα της ζωικής αλυσίδας όπως παρουσιάζεται εδώ μπορεί να εγείρει πολλές ενστάσεις παιδαγωγικής τάξεως, ως προς τη βία και την ωμότητα ή την αφέλεια με την οποία περιγράφεται, ωστόσο έχει σοβαρά ερείσματα στην καθημερινή πραγματικότητα της φύσης όπου επικρατεί ο αμείλικτος νόμος της επιβίωσης (Monod, 1997, p.113).

4.Εμπειρικός-βιωματικός χαρακτήρας

Στην παραδοσιακή παιδική ποίηση το παιδί δεν είναι απλώς ένας παθητικός ακροατής αλλά ένας πρωταγωνιστής και συνδημιουργός. Μεγαλώνοντας σε μια αγροτική κοινωνία λειτουργεί ως ένα υποκείμενο που δρα και βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση με το φυσικό και κοινωνικό του περιβάλλον. Το γεγονός αυτό έχει άμεση επίδραση και στον τρόπο με τον οποίο βιώνει την ποίηση. Καταρχάς δέχεται όλα εκείνα τα ποιητικά ερεθίσματα που εκπέμπουν οι ενήλικοι και που αφορούν το δημοτικό τραγούδι σε όλες του τις εκφάνσεις. Πέρα όμως από τα ερεθίσματα τα οποία δέχεται το παιδί, επειδή απλώς παρίσταται σε διάφορες σκηνές του καθημερινού βίου, υπάρχουν και εκείνα τα οποία το αφορούν ως κύριο αποδέκτη. Μιλάμε για μια ποίηση που δημιουργείται κυρίως από γυναίκες (Κυριακίδης, 1990, σσ.77-109) και που μπορούμε να ονομάσουμε παιδική με την ευρύτερη έννοια ότι απευθύνεται σε παιδιά. Σ' αυτήν μπορούμε να εντάξουμε πέρα από τις κατηγορίες που έχουμε ορίσει και δύο πολύ σημαντικές θεματικές ενότητες του δημοτικού τραγουδιού τα νανουρίσματα και τα ταχαρίσματα. Δύο κατηγορίες που μας δείχνουν ότι το παιδί στην παραδοσιακή κοινωνία από πολύ νωρίς γίνεται δέκτης και κοινωνός του ποιητικού λόγου. Μέσα σ' αυτές τις ιδιόζουσες συνθήκες προφορικότητας η παιδική ποίηση ως δράσα κατάσταση διαμορφώνεται από το εκάστοτε χωροχρονικό πλαίσιο και τα εμπλεκόμενα πρόσωπα (Thomas, ο.π., σ.41). Διαμορφώνεται από την ζώσα εμπειρία αλλά και τις παρελθούσες εμπειρίες προσωπικές ή συλλογικές. Για τον λόγο αυτό η παραδοσιακή παιδική ποίηση συνδυάζει τον εμπειρικό και τον βιωματικό χαρακτήρα.

Οι μελέτες πάνω στην προφορική οργάνωση μιας κοινωνίας δείχνουν (Goody, ο.π., Thomas ο.π.) πως η ποίηση λειτουργεί ως φορέας βιωμάτων και εμπειριών που στην παραδοσιακή κοινωνία εκλαμβάνονται ως γνώσεις υψηλής σημασίας. Προεκτείνοντας αυτή τη λειτουργία σε ένα απώτερο επίπεδο ένας ανθρωπολόγος θα μπορούσε να διακρίνει ότι η ποίηση εκτός από μέσο απομνημόνευσης και διάσωσης της γνώσης συνιστά και έναν τρόπο σκέψης και έκφρασης που χαρακτηρίζει ιστορικά μια κοινωνία. Είναι λόγος φορτισμένος από τις προσλαμβάνουσες και τις στερεότυπες αντιλήψεις της εποχής του. Διαπιστώνει κανείς λοιπόν ότι η παραδοσιακή παιδική ποίηση πέρα από ένα απλό μέσο συντήρησης και μετάδοσης κάποιων ιδεών και γνώσεων, διαμορφώνει το παιδικό βλέμμα απέναντι στα πράγματα με τον τρόπο που και αυτή διαμορφώνεται από τις κραταιές αντιλήψεις της κοινωνίας που την γεννά. Σε μια παραδοσιακή αγροτική κοινωνία, όπου γνωρίζεις μονάχα ό,τι μπορείς να ανακαλέσεις στη μνήμη σου, η γνώση δεν προέρχεται από τη γραφή αλλά από το άμεσο ή το έμμεσο βίωμα που γίνεται κτήμα του συνόλου και αναπαράγεται. Πέρα από απλός αγωγός εμπειρικών γνώσεων, η παραδοσιακή παιδική ποίηση καλλιεργεί τόσο στην πράξη όσο και στη θεωρία την εμπειρική και βιωματική μάθηση.

Στην προφορική παράδοση, η εμπειρία εκλαμβάνεται ως ποικιλοτρόπως δοκιμασμένη γνώση μέσα στον χρόνο και επομένως ως πολύτιμο πνευματικό υλικό το οποίο πρέπει να διατηρηθεί μέσω του προφορικού λόγου στη συλλογική συνείδηση δηλαδή να μεταδοθεί από ένα πρόσωπο ηλικιωμένο σε άλλα πρόσωπα νεότερα. Για τον λόγο αυτό σημαντικός αριθμός από παιδικά ποιήματα λειτουργούν ως φορείς αυτής της δοκιμασμένης γνώσης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός ποιήματος (Κυριακίδης, 1990, σ.33) το οποίο μεταφέροντας την εμπειρία ενός ψαρά αναφέρει διάφορα είδη ψαριών και πόσο εύκολα πιάνεται το καθένα. Ένα άλλο παράδειγμα δείχνει, με ανάγλυφο τρόπο, το πόσο η μεταδιδόμενη γνώση προς το παιδί συνδέεται άμεσα με το θέμα της επιβίωσης, το πόσο δηλαδή η γνώση της φύσης είναι μια μαθητεία ζωής. Το εν λόγω ποίημα (Σακελλαρόπουλος, ό.π.) ονοματίζει και περιγράφει κάποια είδη φιδιών που συναντούσε κανείς στην ελληνική ύπαιθρο. Ξεκινώντας από το λιγότερο επικίνδυνο σταδιακά, αποδίδεται με χαρακτηριστική τη διάθεση του αστείου που τόσο συχνά συναντάμε στο λαϊκό πνεύμα, η επικινδυνότητα που ενέχει το δάγκωμα του κάθε

είδους. Τη μετάδοση εμπειρικών γνώσεων συναντάμε και σε μια ιδιαίτερη κατηγορία του παροιμιακού λόγου που αναφέρεται σε ένα ζήτημα σημαντικό για ένα αγροτικό πολιτισμό, τον καιρό. Οι παροιμίες αυτές, που ονομάζονται μετεωρολογικές, ποικίλλουν από τόπο σε τόπο, αν εξαιρέσει κανείς ένα βασικό κορμό που παραμένει κοινό κτήμα για τις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας. Είναι χαρακτηριστικό ότι έχουν περάσει στο σώμα της παιδικής ποίησης (Μιχαηλίδης-Νουάρος, 1969, σσ.142-143), δηλαδή αναπαράγονται και από τα παιδιά και χαράζουν στη μνήμη πληροφορίες που, ίσως ακούγονται γραφικές και απλοϊκές στην εποχή μας, όμως κάποτε αποτελούσαν πολύτιμο μέρος μιας γνώσης απαραίτητης στον αγώνα για επιβίωση. Στην περίπτωση των παροιμιών αυτών βλέπει κανείς ξεκάθαρα με ποιόν τρόπο μεταφέρεται μέσα από τον ποιητικό λόγο η αποκτημένη εμπειρία, η πρακτική γνώση από γενιά σε γενιά.

Μια άλλη θεματική του ποιητικού λόγου, στον οποίο μετέχουν τα παιδιά σε μια παραδοσιακή κοινωνία περιλαμβάνει τα αινίγματα (μαντέματα, νιώσματα) μαζί με τα λογοπαίγνια (ερωταποκρίσεις) και τις σπαζοκεφαλιές συνδέονται άμεσα με την έννοια της πνευματικής ευστροφίας και εγρήγορης, την αρχαία ελληνική θεοποιημένη έννοια, την Μήτιν (Vernant & Detienne, 1993, σσ.24-25). Πιο συγκεκριμένα συνιστούν χαρακτηριστικές μορφές, εκφάνσεις ενός εγρήγορου πνεύματος το οποίο συναντούν οι ερευνητές των κοινωνιών που βασίζονται στην προφορική οργάνωση και μετάδοση της γνώσης. Τα προαναφερθέντα είδη λόγου συνθέτουν ένα εξαιρετο είδος διανοητικής άσκησης η οποία με την αρωγή του αφαιρετικού και ρυθμικού χαρακτήρα της ποίησης καλλιεργεί τη γλωσσική λειτουργία από την παιδική ηλικία με έναν πολύ ευχάριστο τρόπο. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στα αινίγματα, πρόσφατη μελέτη (Χατζητάκη-Καψωμένου, ο.π.) έδειξε ότι, στη συντριπτική πλειονότητα των δειγμάτων, το ζητούμενο σύμβολο έχει αντληθεί ως θέμα από το φυσικό περιβάλλον. Είναι αντικείμενο των αισθήσεων και όχι αφηρημένη έννοια εμπνευσμένη από τον ανθρώπινο εγκέφαλο. Και ακόμα ειδικότερα, τις περισσότερες φορές, είναι αντικείμενο της καθημερινής ζωής, του οικείου περιβάλλοντος των ανθρώπων που ζουν σε μια παραδοσιακή αγροτική κοινωνία. Στη συλλογή που παρουσιάζει βλέπουμε πως ένα μεγάλο μέρος των αινιγμάτων έχει για θέμα του τον άνθρωπο (με τα βιολογικά του χαρακτηριστικά, την κοινωνική του ιδιότητα, τα μέρη και τις λειτουργίες του σώματος και τέλος το ρουχισμό και τα προσωπικά του αντικείμενα). Η μεγαλύτερη θεματική κατηγορία είναι εκείνη που αναφέρεται στην καθημερινή εργασία και απασχόληση (περιλαμβάνει διάφορες βιοποριστικές ενασχολήσεις και στη συντριπτική πλειονότητα τα χρηστικά αντικείμενα που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος στις κάθε λογής εργασίες του). Σημαντική έκταση καταλαμβάνουν επίσης και τα αινίγματα τα οποία αντλούν τη θεματολογία τους από τον κόσμο των ζώων, των φυσικών στοιχείων και φαινομένων και τέλος από το φυτικό κόσμο.

Ο βιωματικός χαρακτήρας της παραδοσιακής παιδικής ποίησης διαφαίνεται ξεκάθαρα μέσα από κατηγορίες ποιημάτων όπως είναι τα εθιμικά ή άσματα του αγυρμού καθώς και μέσα από τα παιχνιδοτράγουδα. Στην πρώτη περίπτωση το παιδί πρωταγωνιστεί σε τελετουργίες με ιερό χαρακτήρα. Η ιδιαιτερότητά τους είναι ότι ενώ σχεδόν όλες (Κάλαντα, Λειδινός, Περπερούνα, Χελιδονίσματα) έχουν σαφέστατα παγανιστική καταγωγή κατάφεραν να επιβιώσουν και να συνυπάρξουν για αιώνες με την ορθόδοξη παράδοση μέσα σε ένα περίεργο κράμα συγκρητισμού που είναι χαρακτηριστικός στην παιδική σκέψη (Piaget, 1956, pp.180-181, Wallon, 1970, p.207) αλλά και στις παραδοσιακές κοινωνίες γενικότερα. Η ποίηση λειτουργεί ως μαγικός, επικλητικός λόγος, ο οποίος, καθώς φορτίζεται μέσα από την τελετουργική διαδικασία, γίνεται βίωμα που διαμορφώνει στο παιδί μια πολιτιστική ταυτότητα και του εμφυτεύει τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες. Τα λεγόμενα «άσματα του αγυρμού» καταδεικνύουν ότι η ποίηση σε μια παραδοσιακή κοινωνία δεν λειτουργεί μονάχα ως ένας απλός φορέας γνώσεων και ιδεών αλλά μέσα από τον έντονο κοινωνικό ρόλο τον οποίο λαμβάνει καθίσταται βίωμα, τρόπος ζωής και σκέψης που, αν τον αναλύσει κανείς σε βάθος, θα ανακαλύψει τα βασικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν τον ίδιο τον λαϊκό

πολιτισμό. Μια παρεμφερής λειτουργία καταγράφεται και στο παιδικό παιχνίδι. Εκεί παρατηρούμε συχνά ότι το ποίημα εισάγει, συνοδεύει ή επικυρώνει τη δράση του παιχνιδιού. Κάποιες φορές η έρρυθμη απαγγελία συνιστά από μόνη της ένα παιχνίδι. Ωστόσο, εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η σωματική διάσταση την οποία προσδίδει στον ποιητικό λόγο το δρώμενο ενός παιχνιδιού, γεγονός που μπορεί να συνδυαστεί με τον έντονο αισθησιοκινητικό χαρακτήρα που έχουν τα πρώτα ποιήματα που απευθύνονται όχι στο βρέφος (νανουρίσματα) αλλά στο μικρό παιδί (ταχταρίσματα). Το γεγονός ότι η παραδοσιακή παιδική ποίηση συνδυάζεται με την τελετουργία και το παιχνίδι, πέρα από το ότι τονίζει τον κοινωνικό της χαρακτήρα, αναδεικνύει και τη σωματική της υπόσταση.

5. Απόληξη

Η παραδοσιακή παιδική ποίηση συνιστά ένα αντικείμενο μελέτης που δύναται να παράσχει πρόσφορο και πολυδιάστατο υλικό για την παιδαγωγική έρευνα. Μια ενδιαφέρουσα όψη του ζητήματος αναφέρεται στις γνωστικές λειτουργίες που επιτελεί η προφορική ποίηση στα πλαίσια μιας παραδοσιακής κοινωνίας. Ο ποιητικός λόγος πέρα από ένας απλός φορέας κοινωνικά χρήσιμων γνώσεων, ιδεών και αξιών καλλιεργεί έναν τρόπο σκέψης και θέασης της πραγματικότητας ο οποίος διακρίνεται από εκείνα τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά τα οποία συνθέτουν ένα λαϊκό πολιτισμό. Κυρίαρχες όψεις του γνωστικού χαρακτήρα της προφορικής παιδικής ποίησης στη νεοελληνική παραδοσιακή κοινωνία συνιστούν η αισθησιοκρατική, η φυσιοκρατική, η εμπειρική και τέλος η βιωματική προσέγγιση του κόσμου. Τα χαρακτηριστικά αυτά λειτουργούν ως μια οργανική σύνθεση όπου το ένα πηγάζει και οδηγεί στο άλλο. Όλα αυτά λειτουργούν μέσα από ένα ιδιόμορφο πρίσμα συγκρητισμού στον οποίο η κοινή λογική συνυπάρχει με τη μαγική και τη μυθική σκέψη. Μια διαφορετική πρόσληψη του κόσμου που ωστόσο, σύμφωνα με τον ανατρεπτικό επιστημολόγο του 20^{ου} αιώνα Feyerabend (1975), δεν είναι αναγκαστικά λιγότερο έγκυρη από την επιστημονική. Αν δεχτούμε την τριχοτόμηση της γνώσης σύμφωνα με τον Piaget σε κοινωνική, φυσική και λογικομαθηματική, τότε η μελέτη του υλικού μας καταδεικνύει πως η κοινωνική αλλά και η φυσική γνώση υποχωρούν όλο και περισσότερο μπροστά στην «επίσημη» γνώση της εποχής την οποία αντιπροσωπεύει η λογικομαθηματική. Στον ίδιο προβληματισμό οδηγούμαστε, αν δεχτούμε τη θεωρία του H. Gardner (1983) περί πολλαπλών μορφών νοημοσύνης. Στη σύγχρονη εποχή που η γνώση ταυτίζεται με τον γραπτό, τον ψηφιακό λόγο και την εικόνα και καθίσταται ολοένα και πιο αφηρημένη, ολοένα και πιο εγκεφαλική, η παραδοσιακή παιδαγωγική που καλλιεργούσε για τόσους αιώνες ο προφορικός ποιητικός λόγος δεν έχει χάσει τη σημασία της. Κι αυτό, γιατί από τη σύγχρονη εκπαίδευση και ιδίως την ανώτατη, τείνει να εκλείψει παντελώς ο αισθησιοκρατικός, ο βιωματικός, ο εμπειρικός και ο πρακτικός προσανατολισμός της γνώσης. Στοιχεία που βοηθούν στην πολύπλευρη ανάπτυξη του παιδιού και συμβάλλουν στην καλλιέργεια μιας πιο ισορροπημένης σχέσης με το φυσικό περιβάλλον. Η αινιγματική φράση, δοσμένη στα λατινικά, με την οποία τελειώνει ο Ουμπέρτο Έκο το πασίγνωστο μυθιστόρημά του *Το όνομα του ρόδου*, θέτει καιρία τον προβληματισμό για την εξέλιξη της ανθρώπινης γνώσης: *Το παλαιό ρόδο υπάρχει μόνο ως όνομα, κρατάμε γυμνά ονόματα.*

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξιάδης, Μ. (1999). «Λαϊκό αίνιγμα και παιδί: Παιδαγωγική διάσταση της σχέσης». Στο Β. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Λαϊκή παράδοση και παιδί*. Αθήνα: Καστανιώτης, σσ.43-56.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (1993). *Λαϊκά τραγούδια και παιχνίδια για παιδιά* (2^η εκδ.). Αθήνα: Ψυχογιός.
- Αναγνωστόπουλος, Β. (1999). *Γλωσσικό υλικό για το νηπιαγωγείο*. Αθήνα: Καστανιώτης.

- Αυδίκος, Ε. (1996). *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βρόντης, Α. (1956). «Το παιδί στη Σάμο». Στο *Λαογραφία*, τ. 16. Αθήνα, σ.235.
- Γκενάκου, Ζ. (2003). *Η ποίηση του λαού και ο παιδικός λόγος*. Αθήνα: Πατάκης.
- Feyerabend, P. (1991). *Ενάντια στη μέθοδο* (μτφ. Γ. Καυκαλά- Γ. Γκουνταρούλη). Αθήνα: Σύγχρονα θέματα.
- Ηράκλειτος, (1999). *Άπαντα* (μτφ. Τ. Φάλκου-Αρβανιτάκη). Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Καραπατάκης, Κ. (1979). *Η Μάνα και το παιδί στα παλιότερα χρόνια*. Αθήνα: χ.ε.
- Καψωμένος, Ε. (1996). *Δημοτικό τραγούδι: μια διαφορετική προσέγγιση*. Αθήνα: Πατάκης.
- Κλιάφα, Μ. & Βαλάση, Ζ. (2000). *Ας παίζουμε πάλι*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κυριακίδης, Σ. (1922). *Ελληνική Λαογραφία* τ. Α΄. Αθήνα: Σακελλαρίου.
- Κυριακίδης, Σ. (1990). *Το δημοτικό τραγούδι*. Αθήνα: Ερμής.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1989). *Λαογραφικά Μελετήματα Ι*. Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου.
- Λυδάκη, Α. (2003). *Λαϊκός λόγος και πολιτισμικές σημασίες*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Mauss M & Hubert, H. (2003). *Σχεδιάγραμμα μιας γενικής θεωρίας για τη μαγεία* (μτφ. Θ. Παραδέλλη). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Μέγας, Γ. (1939). «Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας». Στο *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ. Α΄. Αθήνα: χ.ε., σσ.139-140.
- Μέγας, Γ. (1978). *Εισαγωγή εις την Λαογραφίαν* (3^η εκδ.). Αθήνα: χ.ε.
- Μερακλής, Μ. (1988). *Τι είναι λαϊκή λογοτεχνία*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μερακλής, Μ. (1993). *Έντεχνός λαϊκός λόγος*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Μιχαηλίδης-Νουάρος, Μ. (1969). *Λαογραφικά Σύμμεικτα Καρπάθου* (2^η εκδ.), τ. Α΄. Αθήνα: χ.ε.
- Ong, W. (1997). *Προφορικότητα και εγγραματοσύνη: Η εκτεχνολόγηση του λόγου*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πετρόπουλος, Δ. (1958). *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια* τ. Α΄-Β΄. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος
- Σακελλαρόπουλος, Ν. (1974). *Λαογραφικά Βερσιτίου Καλαβρύτων*. Αθήνα: χ.ε.
- Σεφέρης, Γ. & Φίλιπ, Α. (1991). *Συνομιλία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Σκαρτσής, Σ. (1994). *Το δημοτικό τραγούδι* (2^η εκδ.). Αθήνα: Πατάκης.
- Σκαρτσής, Σ. (1990). *Δέκα σημειώματα για την ποίηση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Thomas, R. (1996). *Γραπτός και προφορικός λόγος στην αρχαία Ελλάδα* (μτφ. Δ. Κυρτάτα). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Vernant, J. P. & Detienne, M. (1993). *Μήτις, η πολύτροπη νόηση στην Αρχαία Ελλάδα* (μτφ. Ι. Παπαδοπούλου). Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Χατζητάκη-Καψωμένου, Χ. (2001). *Θησαυρός νεοελληνικών αινιγμάτων*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χουϊζίγκα, Γ. (1989). *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι* (μτφ. Σ. Ροζάνη - Γ. Λυκιαρδόπουλου). Αθήνα: Γνώση.
- Χριστίδης, Α. (2002). *Όψεις της γλώσσας*. Αθήνα: Νήσος.
- Wellek, R. & Warren, A. (χ.χ.). *Θεωρία Λογοτεχνίας* (μτφ. Σ. Δεληγιώργη). Αθήνα: Δίφρος.

Ξενόγλωσση

- Aubert, L. (1987). «L'enfance de l'art ou l'art de l'enfance ?» Στο *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*, v° 83. Basel: Ueli Gyr, p.142.
- Baucumont, J. (1961). *Les comptines de langue française*. Paris: Seghers.
- Boratav, P. N. (1965). «La poésie folklorique». Στο *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden: Franz Steiner, pp.90-128.
- Bru, J. (1994). «Trilles et dialogues». Στο J. Coget (ed) *L'homme, l'animal et la musique*. Paris: FAMDT Editions, pp.86-97.
- Charpentreau, J. (1972). *Enfance et poésie*. Paris: Les Éditions Ouvrières.

- Chukovsky, K. (1971). *From two to five* (trad. M. Morton). Berkley: University of California Press.
- David, M. & Delrieu, A.-M. (1984). *Aux sources des chansons populaires*. Paris: Belin.
- Gardner, H. (1983). *Frames of Mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- Goody, J. (1994). *Entre l'oralité et l'écriture* (trad. D. Paulme). Paris: PUF.
- Jean, J. (1989). *A l'école de la poésie*. Paris: Retz.
- Karagiannis-Moser, E. (1997). *Le Bestiaire de la chanson populaire grecque moderne*. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne.
- Kokkinos, D. (2002). *Approches pédagogiques de la chanson populaire grecque pour enfants*, (Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Université de sciences humaines Marc Bloch, Strasbourg II).
- Monod, T. (1997). *Terre et ciel*. Paris: Actes Sud.
- Opie, I. & P. (ed.) (1975). (7th ed.) *The Oxford Nursery Rhyme Book*. Oxford: Oxford University Press.
- Piaget, J. (1956). *Le jugement et le raisonnement chez l'enfant*. Paris: Delachaux et Niestlé.
- Rolland, P. (1883). *Rimes et jeux de l'enfance*. Paris: Maisonneuve et Larose.
- Tremouroux-Kolp, O. (1997). *Le chemin des comptines*. Bruxelles: Labor.
- Van Gennep, A. (1943). *Manuel de folklore français contemporain*, t. 1. Paris: Auguste Picard.
- Wallon, H. (1970). *De l'acte à la pensée*. Paris: Flammarion.
- Zumthor, P. (1983). *Introduction à la poésie orale*. Paris: Seuil.